

**ГУМАНІСТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ЕТИКО-ЕСТЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ
В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО***Ганна Суріна*

Життя і творчість В. О. Сухомлинського є класикою світової педагогічної думки, яка не втрачає своєї актуальності в процесі новаційних трансформацій освіти. Основу класичного характеру творчого спадку В. О. Сухомлинського складає його загальнолюдський гуманістичний потенціал. Етико-естетичні погляди Василя Олександровича постають суттєвою складовою його розуміння гуманізму в житті й освіті. У статті проаналізовано загальнолюдський характер гуманізму педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського крізь призму його етико-естетичних поглядів. Головним предметом у школі, на думку Василя Олександровича, має бути людинознавство, яке спирається на певну ієрархію загальнолюдських цінностей. Моральність він розглядав як системоутворювальний фактор виховання, наголошуючи в тезі не лише на безсмерті життя, а й безсмерті людської душі. Думка про безсмертя людського духу постає однією з найважливіших у системі морального виховання В. О. Сухомлинського. Він вважав, що в системі шкільної освіти не вистачає знань про людину як найскладнішу істоту з її психологією, поведінковими факторами, взаємовідносинами і комунікацією. Одним із ключових моментів людинознавства Сухомлинський вважав поняття «смысл життя». Недостатня підготовка з людинознавства багато в чому визначає низьку культуру поведінки. Величезне значення для виховання й утримання тонкості душі Сухомлинський надавав духовному спілкуванню через неформальну бесіду, яка торкається самої суттєвої моральної якості людини – її совісті, найважливішої якості в людинознавстві Сухомлинського. Василь Олександрович також розробив комплексну естетичну програму виховання красою, яка спирається головним чином на дві класичні естетичні категорії: прекрасне і піднесене. Виховання прекрасного, за Сухомлинським, – невід'ємне від процесу постійної натхненної праці. Описані погляди педагога сильно резонують із теоріями сучасних американських позитивних психологів (Martin Seligman, Christopher Peterson, Mihaly Csikszentmihalyi), які описують «потоківий» стан існування, тобто стан глибокої залученості людини до процесу улюбленої діяльності. Також гуманізм В. О. Сухомлинського має багато спільного з ідеями Концепції «Нова українська школа» щодо гармонійного розвитку особистості, зокрема в таких її тезах, як: педагогіка добротворення, педагогіка сердечності, педагогіка гармонії, педагогіка природодоцільності (В. Шуляр). Отже, гуманістичні погляди В. О. Сухомлинського багато в чому перегукуються з поглядами сучасних світових мислителів, на праці яких спираються реформатори української освіти.

Ключові слова: гуманізм В. О. Сухомлинського, людинознавство, безсмертя життя, етика, моральність, духовне спілкування, естетика, краса душі.

**HUMANISTIC BACKGROUND OF
VASYL SUKHOMLINSKYI ETHICAL-AESTHETIC VIEWS***Hanna Surina*

The life and work of Vasyl Sukhomlinsky is a classic of the world pedagogical thought, which does not lose its relevance in the innovative process transformations of education. The basis of the classical character of Vasyl Sukhomlinsky's creative heritage is his humanistic human potential. Ethical and aesthetic views of Vasily Sukhomlinsky become an essential

component of his understanding of humanism in life and education. The human character of humanism of pedagogical heritage of Sukhomlinsky through the prism of his ethical and aesthetic views is analyzed in the article. According to Vasily, the main subject at the school should be the human sciences, which are based on a certain hierarchy of universal values. He regarded morality as a systematic factor of education, emphasizing in the thesis not only the immortality of life, but also the immortality of the human soul. The thought of the immortality of the human's spirit is one of the most important in the system of Sukhomlinsky's moral education. He believed that the school's education system lacked knowledge about man as the most complex being with his psychology, behavioral's factors, relationships and communication. One of the key points of human science Sukhomlinsky considered the concept of "the meaning of life." Insufficient training in human studies largely determines the low culture of behavior. Sukhomlinsky attached great importance to the upbringing and maintenance of the subtlety of the soul through informal conversation that touches on the most essential moral quality of man - his conscience, the most important quality in the human studies of Sukhomlinsky. Vasily has also developed a comprehensive aesthetic beauty education program that relies mainly on two classic aesthetic categories: the beautiful and the sublime. The upbringing of the beautiful, according to Sukhomlinsky, is inseparable from the process of constant inspired labor. The described views of the teacher strongly resonate with the theories of modern American positive psychologists (Martin Seligman, Christopher Peterson, Mihaly Csikszentmihalyi), which describe the "stream" state of existence, that is, the state of deep involvement of man in the process of favorite activities. Also, humanitarianism of Sukhomlinsky has a lot in common with the ideas of the Concept of the New Ukrainian School on the harmonious development of personality, in particular in such theses: pedagogy of beneficence, pedagogy of harmony, pedagogy of nature (V. Shulyar). The humanistic views of Sukhomlinsky are in many respects in agreement with the views of modern world thinkers, on whom the reformers of Ukrainian education rely.

Keywords: humanitarianism of VO Sukhomlinsky, human studies, immortality of life, ethics, morality, spiritual communication, aesthetics, beauty of the soul.

Постановка проблеми. Українська освіта реформується, як і освіта багатьох інших країн. Цей процес набуває об'єктивного характеру, коли освіта не відповідає умовам і вимогам сучасності: переходу багатьох країн у стан постіндустріального інформаційного суспільства, відповідним змінам соціальних ролей, пришвидшенню темпу і способу життя тощо. У процесі реформування освітнього процесу обов'язково застосовується багато нових сучасних технологій, методів, практик. Існують речі плінні, які безумовно потребують осучаснення, але є й незмінні, від яких відмовлятися не можна, бо вони складають стрижень будь-якої еволюції, без них не буде фундаменту для реформ і оновлень. Такі речі ми називаємо «вічною класикою», оскільки вони містять загальнолюдський гуманізм. Життя і творчість В. О. Сухомлинського безумовно відносяться

до такої класики. Незважаючи на те, що він жив і творив у радянський період нашої історії, його спадщина вийшла за межі історичної доби змістом свого загальнолюдського гуманізму, що складає фундамент будь-яких реформ і оновлень.

Метою статті є аналіз загальнолюдського гуманістичного потенціалу педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського крізь призму його етико-естетичних поглядів.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Аналіз творчої спадщини В. О. Сухомлинського міститься у працях радянських, українських та зарубіжних мислителів і педагогів: Ш. Амонашвілі, М. Антоненко, М. Богуславського, Л. Бондар, А. Борисовського, Т. Бутняк, Д. Глейзера, Г. Давидової, Г. Клочек, Л. Мамчур, С. Міхеля, М. Мухіна, В. Неділько, В. Омельчука, Є. Пасічника, Л. Перхети, О. Савченко, О. Соколов-

ської, С. Соловейчика, О. Сухомлинської, Ю. Телячого, О. Філоненко, В. Шуляра, В. Хайруліної, С. Якименко та багатьох інших. Із них дослідженню етико-естетичної складової творчості В. О. Сухомлинського присвячені праці: Т. Будник, В. Кіндрат, Т. Когачевської, А. Кокеріль, В. Лоскутова, Л. Мілкова, І. Наливайка, Т. Пагути, В. Свиридова та інших.

Виклад. Відомо, що В. О. Сухомлинський створив оригінальну педагогічну систему, засновану на принципах загальнолюдського гуманізму, визнанні особистості дитини найвищою цінністю, навколо якої обертається творча діяльність згуртованого колективу педагогів-одномудців.

Педагогічну систему Сухомлинського сьогодні відносять до класики педагогіки, але так було не завжди. Часто те, що сьогодні вважається класикою, при народженні важко торувало собі шлях. Так було і з системою Сухомлинського, основу якої склав гуманізм у відношенні до конкретної дитини, не до «дітей» у цілому, не до школи, класу, колективу, а саме до кожної унікальної дитини, що не зовсім узгоджувалось із марксистсько-колективістськими традиціями того часу. В такому підході лунало щось від «чужого для нас реакційного буржуазного екзистенціалізму». Тому Василю Олександровичу довелося сповна відчувати на собі гніт критики з боку adeptів радянської педагогіки. У тогочасній пресі писалось, що Сухомлинський відступає від загальноновизнаних положень передової радянської педагогіки, протягує ідеї міщанського індивідуалізму, його гуманізм дуже абстрактний, тобто недостатньо ідеологічно витриманий. Критики відчували, що, незважаючи на часте використання Сухомлинським слів про «комунізм», він певним чином камуфлював зміст своїх праць, який насправді був ширшим, складнішим, всеосяжнішим, сягав рівня істинно загальнолюдського гуманізму. Недарма знавець творчості Сухомлинського С. Л. Соловейчик писав про нього:

«Сухомлинський не такий простий, як деяким здається при побіжному читанні. Це педагог світового класу. ... Він такий самий загадковий, як і все виховання» [3].

Для В. О. Сухомлинського тема загальнолюдських цінностей, загальнолюдської моралі була стрижневою. Вона присутня практично в усіх його творах. Педагогіка Сухомлинського – це педагогіка доброти й людяності, незважаючи на те, що біографія цієї людини сповнена жахливо трагічними подіями, характерними майже для всіх, хто пережив Другу світову війну. Ми знаємо нашу сучасницю, доньку Василя Олександровича – Ольгу Василівну Сухомлинську, але це донька від другої дружини педагога – Анни Девятової. Перша його дружина Віра Петрівна Повна була жорстоко закатована і повішана фашистами за допомогу партизанам. Під час катувань десятимісячний син Сухомлинських був убитий на очах матері. Про все це В. О. Сухомлинський дізнався, повернувшись з фронту пораненим, з уламком снаряду в тілі, який мучив його потім усе життя, як і жахливі спогади про долю першої родини.

«Важко передати словами горе, яке мені довелося пережити. Я прагнув працювати, працювати, працювати. Працював день і ніч. повірте, що три роки поспіль просинався у дві години ночі й уже не лягав – працював. Не якимись тасмичними причинами пояснюється те, що я багато зробив, багато писав, а ось – горем...» [2, с. 9].

Не можливо не схилити голову в пошані перед мужністю і стійкістю цього чоловіка, який не став жорстким, замкненим або розбитим своїм горем, а навпаки, знайшов у собі сили все життя випромінювати у світ надзвичайну любов і доброту.

Поняття «добро» є головною категорією філософської етики. Отже, розглянемо, які методи етичного виховання використовував В. О. Сухомлинський у своєму педагогічному досвіді для поширення «добра».

Головним предметом у школі, на

його думку, має бути *людиназнавство*. Сухомлинський спирався на структуру загальнолюдських цінностей, у якій простежувалось кілька рівнів: перший – це життя, всесвіт, земля, природа, вода; другий – це людина, родина, колектив, народ, людство; третій – людяність і шляхетність, чутливість і сердечність, любов і доброта, совість і сором, чесність і порядність, честь і гідність, щедрість душі і багато інших.

Моральність – системоутворювальний фактор виховання. Це зрозуміло кожному, але Сухомлинський обстоював моральність на тезі про *безсмертя життя*. Ця теза була для нього центральною, ключовою, причому міркування про безсмертя життя часто перегукувались у нього з думками про *безсмертя людської душі*, що знову ж таки не сполучалось з тодішньою ідеологією. Але Василь Олександрович наполягав: «Якби ми навчилися тонко, тактовно, душевно, бережливо, співчутливо, дружньо, по-доброму, без будь-якого упередження до віруючого проникати в духовний світ, підтримати людину, затвердити у ній думку про справжнє безсмертя людської душі. Я зрозумів, що саме цю мету й потрібно ставити у виховній роботі з людьми – від немовля до глибокого старця...» [2, с. 172].

«Перед смертю кожна людина, незалежно від того, ким вона була, – віруючою, атеїстом або пустим вмістилищем біохімічних процесів – стає філософом, думка про смерть і безсмертя, якщо вона до цього ніколи по-справжньому не приходила у голову, осяює, наче блискавка, його свідомість; багато хто в ці миті по-справжньому по-людськи усвідомлюють, що вони могли зробити у житті і не зробили, що робили не так, як потрібно було робити» [2, с. 173].

Отже, думка про безсмертя людського духу – найважливіша в системі морального виховання за В. О. Сухомлинським. Це досі незвично для нас, незважаючи на те, що у нас уже немає тиску атеїзму, ідеології, існують державні релігійні свята, але ми часто

відносимось до цих питань формально. Ми не розмовляємо з дітьми про питання життя і смерті, ми робимо вигляд, що смерті не існує, прагнемо уникати цих незручних, часто трагічних питань. Але тим самим чи не займаємось ми камуфляжем, тепер не під тиском ідеології, а під тиском власного страху перед важкою проблемою життя і смерті. Проте в часи, коли жив Василь Олександрович, смерть увійшла в кожен дім, і в його власний також, унаслідок Другої світової. Не говорити про це з дітьми, які часто були сиротами, бо втратили на війні одного чи обох батьків, було неможливо. І Василь Олександрович нескінченно розповідав у своїх книжках і бесідах тяжкі, але героїчні історії про надзвичайну людяність своїх знайомих, або незнайомих постраждалих від війни людей, які при цьому залишилися добрими й щирими. Таких розповідей про долі простих людей він знав безліч. Чи так само вдало робимо це ми зараз зі своїми дітьми, розповідаючи про нашу сьогоденню війну? Чи можемо ми бути впевнені, що робимо в цих розмовах вірні наголоси, що наші душі не фальшивлять?

Отже, на думку В. О. Сухомлинського в системі шкільної освіти не вистачає знань про людину як найскладнішу істоту – її психологію, поведінкові фактори, фактори взаємовідносин і комунікації. Слабка підготовка з людиназнавства багато в чому визначає низьку культуру поведінки, грубість, розпусту у відносинах з іншими. Озлобленість, роздратованість дегуманізують середовище і деформують людину як особистість. Сухомлинський прагнув до розширення методів, що допомогли б дитині зрозуміти себе, свої мотиви і стиль поведінки, розвинути співчуття (яке ми зараз називаємо емпатією), доброзичливість, милосердя.

Великий педагог звертав увагу на те, що в сучасній йому системі навчання знання про природу і суспільство були розвинуті краще, ніж про людину, на перший план висувались пізнавальні завдання практичної спрямованості.

Розум людини розвивався, а почуття ігнорувались, тому він зосереджувався на проблемі виховання душі як найбільш суттєвій.

Не випадково одним із ключових моментів свого людинознавства Сухомлинський вважав поняття «*смысл життя*», безпосередньо пов'язаний з міркуваннями про життя і смерть. Його дуже хвилювала проблема, як допомогти дитині досягнути смислу власного життя на тлі усвідомлення значення смерті, як донести думку про смертність себе і своїх близьких.

«Благородне людське страждання – втрату близьких і рідних – судилося пережити ледь не кожній дитині. Я вважаю виключно важливим, щоби ця подія стала для маленької людини першим випробуванням, що відкриє перед нею смисл життя і велич людських цінностей. Дуже важливо, щоби благородне страждання потрясло дитячу душу, зробило чутливе дитяче серце тонким, налаштувало її на переживання радощів та смутку близьких і далеких людей, відкрило перед дитиною вищий критерій виміру людського щастя» [2, с. 179].

Сухомлинський судив про міцність морального фундаменту особистого щастя щодо до бабусь і дідусів дитини, літніх людей. Мимоволі напрошуються паралелі з сучасністю, особливо коли пригадуєш нинішній громадський транспорт, у якому молоді люди абсолютно спокійно сидять у присутності літніх людей, що стоять поруч. Розуміючи, що в часи Сухомлинського, і навіть в часи нашої молодості, це було просто неможливо, задаєшся питанням – чи не втратили ми у своїх перетвореннях щось дуже суттєве, притаманне власне справжньому людинознавству?

Величезне значення для виховання й утримання тонкості душі Сухомлинський надавав духовному спілкуванню. Він вважав надзвичайно важливим духовне спілкування між людьми, учителем і учнем, вважав, що при цьому люди обмінюються частинами своїх душ, і це складає велике щастя,

позбавляє від відчуття самотності й полишеності. Моральне виховання має вести до піднесення душі людини. Для цього Сухомлинський використовував мистецтво бесіди. «Індивідуальні бесіди з дітьми, які відкривали мені своє серце, і бесіди з усім колективом ніколи не були втішанням – я дуже боявся цього заспокоєння солодкими словами, за якими пробуджена душа волає: то що ж мені робити? Як жити? Я прагну перш за все до того, щоби мої вихованці були духовно мужніми людьми. Піднесення Людини – ось мета і шлях» [2, с. 181].

Отже, слово, промова, а також власний приклад були для В. О. Сухомлинського важливішими інструментами духовно-піднесеного виховання. Бесіди з людинознавства – так називав Василь Олександрович свої розповіді про Людину. «Я дійшов до висновку, що потрібно, образно кажучи, відкривати джерела героїчного, ідеального, незвичайного в кожному людському серці» [2, с. 182].

Сухомлинський будував навчання як радісну працю, у процесі якої поступово формується світогляд учнів. У цій праці важливу роль має слово вчителя, художній стиль його викладання, створення вчителем разом із дітьми казок, творів, віршів, велике значення приділялось читанню книг. Дати щастя кожному, не залишити нікого самотнім серед людей – важливе завдання виховання.

Важливе значення в людинознавстві Сухомлинського надавалось формуванню громадянської свідомості – громадських поглядів, переконань, відчуттів, поведінки, вчинків – єдності слова й діла. Проте, й під час засвоєння громадських цінностей, орієнтація здійснювалась на цінності загальнолюдські, які розподілялись таким чином: 1. Ти живеш серед людей, отже чини так, щоб їм було добре. 2. Ти користуєшся благами, створеними людьми, тож плати їм за це добром. 3. Усі блага, якими ти користуєшся, створюються працею, отже працюй. 4. Будь чуйним, допомагай слабким. 5. Не будь байдужим, якщо

зустрівся із злом. Будь готовий до подвигу.

У результаті усе зазначене вище в цілому формує саму суттєву моральну якість людини – її *совість*, найголовнішу в людинознавстві Сухомлинського.

Василь Олександрович також розробив комплексну естетичну програму виховання красою [1], яка спирається головним чином на дві з класичних естетичних категорій: прекрасне і піднесене. Остання є категорією етики й естетики разом. А ось прекрасне, краса, може існувати в природі/людині відокремлено від етики, від проблем добра; тобто краса може бути й недоброю, шкідливою, якщо вона не керується, не спрямовується добром, моральністю. Прикладів цього у житті велика кількість, достатньо проаналізувати лише красу жіночу. В. О. Сухомлинський розумів це так, як це розуміє класична естетика. Тут слід підкреслити слово «класична», оскільки «некласична» естетика має не просто інші підходи, а й інші категорії, часто протилежні. Категорії ж класичної естетики нероздільні з категоріями етики. Тому Сухомлинський торував шляхи «через красу – до людяності», він розумів, що краса цінна не сама по собі, а лише якщо вона пестить у душі піднесені почуття, виховуючи їх у дитині й дорослих навколо дитини.

За Сухомлинським, пізнання дітьми краси знову ж таки неможливе без яскравого, емоційного слова вчителя про красу довкілля і красу людини. Для цього вчитель сам має бути людиною з високою естетичною культурою, тобто вчитель має постійно дбати про розвиток власного естетичного смаку. Надзвичайну роль в естетичному вихованні, на думку Сухомлинського, має краса навколишнього середовища і краса праці. Саме вони допомагають дитині й дорослій людині трансформувати власне естетичне сприйняття у безперервну естетичну творчість. Естетичне сприйняття довкілля – справа глибоко суб'єктивна, залежна від активної діяльності, спрямованої на естетичне

освоєння дійсності. Квітка, зрощена своїми руками, або зліплена самотійно ваза, ціняться дитиною набагато більше, ніж куплені речі, навіть якщо останні набагато красивіше. Краса вдосконалює людину, коли вона, працюючи, створює красу. Тому в павлівській школі В. О. Сухомлинського кожен клас мав свій клаптик землі, на якому діти самотійно вирощували як продукти, необхідні для життя, так і для милування красою. Поруч з ділянкою пшениці могла цвісти хризантема, поруч із картоплею – розовий кущ. Праця дітей у такому разі стає як створенням потрібних речей, так і естетичною творчістю. Праці Василь Олександрович взагалі надавав надзвичайного значення в процесі виховання. Проте він вбачав у праці джерело одухотворення дитини через безкорисливість. Саме безкорислива праця, натхненна й сповнена красою, здатна позбавити людину міщанської прив'язаності до речей. Будь-яке трудове завдання, поставлене перед учнем, має не лише матеріально-виробничий, а й естетичний зміст, пов'язаний із формуванням відчуття прекрасного й стану захоплення.

Такі погляди В. О. Сухомлинського сильно резонують із теоріями сучасних американських позитивних психологів, які описують «потоківий» стан існування, тобто стан глибокої залученості людини до процесу улюбленої діяльності (М. Чиксентмігаї). Людина, яка перебуває в стані «потоків» забуває про час, голод та інші потреби, тому що отримує екзистенційне задоволення і відчуває себе щасливою. Більш того, позитивні психологи (М. Селігман, К. Петерсон, М. Чиксентмігаї) указують на стан потоків існування як обов'язкову умову для відчуття «щастя» [5]. У цьому погляді нашого видатного педагога В. О. Сухомлинського багато в чому збігаються за змістом з ідеями сучасних американських психологів, незважаючи на термінологічну різницю. Отже, через працю поєднуються краса й моральність, гармонія всебічного розвитку людини полягає в єдності її фізичного, морального та естетичного

початків.

На думку В. Шуляра, з Концепцією «Нова українська школа» щодо гармонійного розвитку особистості резонують такі провідні ідеї (актуалітети) В. О. Сухомлинського, як педагогіка добротоверення, педагогіка сердечності, педагогіка гармонії, педагогіка природодоцільності [6, с. 149].

Тож, в особі В. О. Сухомлинського маємо великого Вчителя, заповіді якого завжди актуальні, оскільки не

може Людинознавство втратити актуальність. Етичні та естетичні погляди Василя Олександровича спирались на найкращі класичні філософсько-педагогічні традиції минулого, ураховували героїчні трагічні події сучасного йому життя і залишаються прикладом для наслідування в сьогоденні. Вони багато в чому перегукуються з поглядами сучасних світових мислителів, на праці яких спираються реформатори української освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пагута Т. І. Погляди В. О. Сухомлинського на естетичне виховання підростаючого покоління / Т. І. Пагута. – Серія: Педагогічні науки; вип. LXXVII. – Том I. 2017. – С. 108–112.
2. Сухомлинский В. А. – М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1997. – 224 с. – (Антология гуманной педагогики).
3. Сухомлинский В. А. О воспитании / Сост. и авт. вступительного очерка С. Соловейчик /. – М., 1988.
4. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський. – Твори в 5-ти т. – Т. 2. – К., 1976.
5. Чиксентмігаї М. Потік. Психологія оптимального досвіду / М. Чиксентмігаї. – Х.: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. – 368 с.
6. Шуляр В. Учитель Василь Сухомлинський: уроки на завтра (від школи Василя Сухомлинського до Нової української школи) : практико-орієнтована монографія // В. Шуляр. – Миколаїв : ОППО, 2018. – 184 с.

REFERENCES

1. Paghuta T. I. (2017). Poghlyady V. O. Sukhomlyns'kogo na estetychne vykhovannja pidrostajuchoho pokolinnja [Sukhomlinsky's views on the aesthetic education of the younger generation]. Serija: Pedagoghichni nauky; vyp. LXXVII. Tom I, 108 – 112 (ukr).
2. Suhomlinskij V. A. (1997). M.: Izdatel'skij Dom Shalvy Amonashvili, 224. (Antologija gumanoj pedagogiki) (rus).
3. Suhomlinskij V. A. (1988). O vospitanii [About education] Sost. i avt. vstupitel'nogo ocherka S. Solovejchik. M. (rus).
4. Sukhomlynskyi V. O. (1976). Yak vykhovaty spravzhniu liudynu [How to educate a real person]. Tvory v 5-ty t. T. 2. K. (ukr).
5. Chyksentmihai M. (2017). Potik. Psykholohiia optymalnoho dosvidu [Flow. Psychology of optimal experience]. Kh.: Knyzhkovyi Klub «Klub simeinoho dozvillia», 368 (ukr).
6. Shuliar V. (2018). Uchytel Vasyl Sukhomlynskyi: uroky na zavtra (vid shkoly Vasyliia Sukhomlyns'kogo do Novoi ukrainskoi shkoly) : praktyko-orijentovana monohrafiia [Teacher Vasyl Sukhomlynsky: lessons for tomorrow (from Vasyl Sukhomlynsky's school to the New Ukrainian school): practice-oriented monograph]. Mykolaiv: OIPPO, – 184 (ukr).